

ПРО РИТОРИКУ ПОЛЬСЬКОМОВНИХ ЕНКОНІМІЙ У МЕЖАХ ПОЛЕМІЧНОГО ДИСКУРСУ XVII СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто риторичний вимір польськомовних похоронних енконімії XVII століття, присвячених проблематиці Брестської унії. Визначено структурну та змістову схему побудови полемічної гомілетики поунійної доби. Порівняно проповіді різних періодів полеміки. Основна увага звернена на ключові постаті полемічного міжнародного дискурсу.

Ключові слова: риторика, похоронна енконімія, гомілетика, доксологія, концепт.

В статье рассмотрено риторическое измерение польскоязычных погребальных енкониимий XVII века, посвященных проблематике Брестской унии. Определена структурная и содержательная схема построения полемической гомилетики поунийной эпохи. Сравнены проповеди разных периодов полеміки. Основное внимание обращено на ключевые фигуры полемического международного дискурса.

Ключевые слова: риторика, похоронная енкониимия, гомилетика, доксологія, концепт.

The article considers the rhetorical dimension of Polish funeral enconimy of the XVII century dedicated to the problems of the Brest Union. The structural and semantic scheme of polemical homiletics in the age after the union is defined. The sermons of various periods of polemics are compared. The main attention is paid to the key figures of international polemical discourse.

Key words: rhetoric, funeral enconimy, homiletics, doxology, concept.

Вітчизняна літературна доба XVII століття відзначалася жанровою різноманітністю в межах інтертекстуального дискурсу, яскравим прикладом чого стала дискусія на тему Брестської унії. У цій варіативності текстів прозового та віршованого характеру малодослідженими залишаються полемічні похоронні енконімії, написані польською мовою, яка була загальноприйнятою в тодішній Речі Посполитій.

Низький ступінь дослідженості цього виду полеміки зумовлений декількома чинниками – незначною кількістю творів, які дійшли до наших днів у друкованій версії, своєрідністю обставин, за яких вони були створені, та почасти мовним бар'єром, оскільки старопольською мовою сьогодні зацікавлений незначний процент читачів.

Тим не менше, до проблематики похоронних енконімії свого часу зверталися такі визначні вчені, як Іван Франко, Іван Вагілевич, Олександр Брюкнер, Григорій Грабович, Ірина Бетко, Ганна Чуба та ін. Їхні здобутки в царині дослідження проповідництва необхідно враховувати, вивчаючи особливості ранньобарокових та власне барокових похоронних енконімії, що стало метою цієї публікації.

Визначення XVII століття як перехідної епохи в літературі, зокрема у проповідництві, було влучно зроблено Олександром Брюкнером, який писав: «Змінилася роль духовенства; коли в XVI столітті постійно вигуку-

вали: «ми гинемо, ми загинули» і в поважних словах Скарги найвиразніше вбачалася загроза майбутнього неминучого падіння, після видалення іновірства, у благому почутті тріумфу не чулося голосу Іова і заклику Єремії. Були красномовні проповідники, палкі патріоти, та не вистачало пророків падіння саме в той час, коли державні устої починали валитися. Проповідники осуджували чвари і недоліки приватних осіб, журили ясновельможних трибунальних суддів за підкуп, а славне коронне військо за безжалний грабіж і здріство селян та міщан. Їх вражало падіння Кам'яця, у стіни якого на хвилях крові і сліз невинно гноблених людей приплив турецький тюрбан, нарікали на поширення єврейства, на розкіш і надмір панів та на визискування підданих, на загальне пияцтво; зрештою догоджали слухачам, їх марнославству і гордості. Наприклад, їхні похоронні проповіді були бридким, жахливим, одурманюючим каділом... Польське проповідництво швидко сходило з висот Скарги» [4, с. 224-225]. Таким образом, емоційним чином дослідник прагнув охопити всю тематику барокової гомілетики та вказати на її недосконалість у порівнянні з попереднім періодом проповідництва. Ключовою постаттю в цій градації проповідницької цінності був Петро Скарга. Учений виділив епоху розквіту гомілетики за часів Скарги та її занепаду після смерті визначного єзуїта.

Хоча характеристика Олександра Брюкнера досить суб'єктивна і більше підходила б прискіпливому бого-слову, аніж історичу та літературному критику, однак знаходимо в ній і суттєве раціональне зерно. Згідно з бароковим стилем та всюдисущим концептизмом, художня персвазійність стала переважати над документальною докладністю, а лементаційні елементи поступалися місцем зображенню Божої хвали та небесних сакралій. Інтертекстуальний характер похоронних проповідей вибрав інше спрямування, внаслідок чого в кінцевому результаті література відділилася від інших дисциплін і здобулася на незалежність, яка містила в собі як позитивні, так і негативні сторони. На негативі наголошував Олександр Брюкнер, натомість сучасне літературознавство зосереджене передовсім на позитивних аспектах барокових писань. Згідно з цією тенденцією толерантності досліджують барокові похоронні проповіді Доброслава Платт [8], Ганна Чуба [5], Любов Олійник [1] та ін.

Першопрохідцем у бароковій гомілетичній мові можна вважати представника домініканського чернечого ордену Фабіяна Бірковського, який гострою і художньою мовою, на думку Брюкнера, піднісся над творами Петра Скарги [9] та його сподвижників і додав похоронним енкоміям концептичної образності, поставивши їх урівень із художніми творами інших жанрів, написаними на полемічну тематику. Дослідник при цьому зауважував, що в нову проповідницьку добу автор гомілії не лише прагнув емоційно зворушити читачів, а й задіяти їх та розважити, використавши влучне порівняння, панегірик, похвалу, фрагмент з історії тощо [4, с. 225].

Варто пригадати, що в XIV-XV століттях домініканська гомілетична школа розвивалася в межах апокаліптичних погроз про кінець світу. Яскравим прикладом цього напрямку слугувала творчість відомого на той час «Ангела Апокаліпсису» Вінченца Феррерія чи переспіви творів Ієроніма Савонароли, домініканського преора у Флоренції. Наступне століття залишалося вірне цим настроям. Два найбільші чернечі ордени Речі Посполитої – єзуїти та домініканці – творили єдиний тип проповідництва, в основі якого лежали правди віри, які не могли бути піддані «профанації» світського образотворення. Діяльність Петра Скарги вважалася вершиною цієї ораторської майстерності, однак вже в XVII столітті гомілії Скарги поступово втрачали свою промовистість, уступаючи місце концептичному стилю орацій.

Змінилася й часова протяжність проповідей – вони стали значно коротшими, на відміну від гомілій попередніх століть, інколи навіть три- чи чотиригодинних. У домініканця Яцека Міяковського, проповідника Маріацького костелу в Кракові, у його відомій проповіді «*Kokosz ranom krakowianom w kazaniu za kołędę dana*» (1637) зазначалося, що та коротка година, яку слухачі проведуть у товаристві проповідника, – це всього лише зернятко, тож взагалі немає про що й говорити [7, с. 120]. Оригінальним став концепт, уміщений у назві гомілії Яцека Міяковського, за допомогою якого він порівнював Церкву з квочкою (*kokosz*), яка збирає курчат під свої крила. Новаторство образів, новаторство стилізації – це ті складові, за допомогою

яких зберігалася емоційне напруження оповіді, увага слухача (читача) протягом усього часу виступу проповідника.

Новою проповідницькою тенденцією стало не вознесення читача до висот слова, а зниження слова до читача, десакралізація ієрофаній і впровадження в літературу світського стилю мовлення з характерними для нього емблематами та алегоріями. Початки цієї тенденції знайшли своє відображення в гоміліях Мелетія Смотрицького, Фабіяна Бірковського, проте повного розмаху набули дещо пізніше – у часи проповідницької діяльності Яна Стефана Видзги, Яна Хризостома Голембовського, Томаша Млодзяновського, Анджея Кохановського. Найвизначнішим проповідником другої половини XVII століття вважався єзуїт Томаш Млодзяновський, натомість у галузі похоронного проповідництва пальма першості належала кармелітові Анджеєві Кохановському, молодшому братові Яна Кохановського, письменнику і перекладачеві.

Похоронні полемічні проповіді XVII століття входили до єдиного блоку барокової проповідницької прози, яка розвивалася не лише за рахунок класичних видів гомілетики, а й нових форм проповідництва – колядних проповідей (у вигляді прозових колядок, звернених до різних суспільних станів). Наприклад, «*Kokosz ranom krakowianom w kazaniu za kołędę dana*» Міяковського була представлена у вигляді дев'яти колядок до різних ієрархічних структур суспільства. Окрім цього, під поняттям «гомілетика XVII століття» маємо на увазі учительні Євангелія, які своїм корінням сягали часів Київської Русі, проповіді в сеймі і на честь короля, катехитичні настанови, проповідницькі елементи в межах богословських трактатів тощо. Серед цього різноманіття проповідницького матеріалу похоронні енкомії відзначалися найвиразнішим полемічним характером, чітко вираженою структурою мімітичного спрямування, спеціально окресленою символікою, обіграною за допомогою концептичних антитез.

Полемічні похоронні енкомії були особливим видом диспуту з опонентами, оскільки в їх основу було покладено приклад життя покійника. При цьому біографічний матеріал виступав канвою оповіді, надавав їй рис історичної ідентичності. Найчастіше він використовувався у формі поширених біограм чи епіфаній.

Потрібно відзначити, що польськомовна парадигма цього виду проповідництва виводила полеміку з вузької локальної колії на широкі тори загальнодержавного диспуту і надавала їй універсального характеру. Тому до полемічної тематики під час похоронних ритуалів активно долучалися представники русинського (українського) письменства.

У православному таборі значної ваги полемічній енкомії надав Мелетій Смотрицький, який виступив на похороні Леонтія Карповича, відомого полеміста, письменника, суспільного діяча, а пізніше поширив у суспільстві «*Kazanie na znamienity pogrzeb Leontego Karpowicza, nominata episkopa włodzimierskiego i brzeskiego przez Melecjusza Smotrzyckiego odprawowane w Wilnie 2 XI 1620*» у друкованій версії [10]. «Чесноти покійного піднесено проповідником до рівня героїчності та святості, що мало спонукати середовище слухачів і читачів до його наслідування. Сакральний вимір худож-

ніх засобів твору свідчить про те, що біблійна риторика була стержнем польськокомовної полеміки загалом та похоронних енконімії зокрема» [2, с. 90].

Приклад життя самого Мелетія Смотрицького, який змінив віросповідання, ставши прихильником унії, спонукало до натхненної похоронної промови польською мовою Войцеха Кортиського, виданої у Вільні 1634 року під назвою «Widok potyczki wygranej, zawodu dopędzzonego, wiary dotrzymanej od przewielebnego w Christusie Jego Mości Ojca Meletiusa Smotryckiego Archiepiskopa Hierapolitańskiego Archimandryty Dermańskiego, na jegoż pogrzebie. Przed jaśnie wielebnym Jego Mością Ojcem Józefem Rutkim Metropolitą Kijowskim i przewielebnym Jego Mością Ojcem Jeremiaszem Poczapowskim Episkopem Łuckim i wielą inszych Duchownego i Świeckiego Stanu Osób zacnych z żalem powinnym w Cerkwi Dermańskiej wystawionu» [6].

Поряд із цими зразками енконімії унійного та антиунійного спрямування в лоні Східної Церкви, варто звернути особливу увагу на полемічну проповідь римо-католика Фабіяна Бірковського, проголошену на честь померлого Петра Скарги [3]. «Na pogrzebie wielebnego ojca x. Piotra Skargi Theologa Societatis Jesu, Wielkiego Kaznodzieję na Dworze Najjaśniejszego i niezwycięzonego Monarchy Zygmunta III, z łaski Bożej Króla Polskiego i Szwedzkiego, Wiel. x. Lit. Kazanie x. Fabiana Bircoviusa Ordinis Prædicatorum Theologa» (Краків, 1615) відзначалося поетичністю викладу, типологічністю структури і було своєрідним перехідним мостом поміж добароковою та власне бароковою епохами.

Історична значимість проповіді полягала у чотирьох ключових моментах:

- кінцевий варіант твору було дещо розширено на основі первісної версії 1612 року, на що вказував сам автор;
- передмову до книги написав Анджей Пьотрковчик, відомий тогочасний редактор і видавець;
- на початку праці висловлювалася вдячність меценатові видання – добродієві Андрію Боболі, який несповна через рік (1616) вступив до згромадження єзуїтів, став мандрівним проповідником і в 1657 році загинув мученицькою смертю, відстоюючи справу унії;
- після смерті Петра Скарги Фабіян Бірковський став його наступником, отримавши титул королівського проповідника.

Описуючи заслуги Скарги, у першій частині проповіді Бірковський використав концепт вогню, надавши йому багатопланового символічного виміру. «Pierwsza ozdoba jest dobrego Kaznodzieje / iż w oczach ludzkich porywa się jako ogień. [...] Z wielu miar Kaznodzieja ogniem. Pierwsza / iż jako ogień jasny jest / tak i Kaznodzieja jasnością swoją przeraża oczy ludzkie / bądź to dla nauki / która światłością jest / bądź dla czystości / którą powinien być objaśniony / bądź dla Poselskiej osoby / którą na sobie nosi / a to wielmi prześwietna jest; bądź dla innych przyczyn» [3, с. 2].

Письменник наголосив на профетичній місії померлого, який, подібно до пророка Іллі, вражав полум'яними промовами і вів за собою інших. Із покликання пророка виникала ще одна місія Петра

Скарги – незрівняного сповідника й апостола, який вогнем віри випалював людські гріхи. «Jabym rozumiał mimo inne interpretacje ognia tego użyć na słowa kaznodziejskie / które z dusz ludzkich rdze grzechowe wypaliwają» [3, с. 7]. Від алузії про пророка Ісаю, якому Бог очистив вогнем вуста, доходимо до висновку про проповідницький талант покійного.

Зважаючи на багатство біблійної герменевтики, яка вповні знайшла свій вияв у похоронних полемічних енконіміях, необхідно зазначити, що автор проповіді значно поширив ряд вогняних образів, парафраз, мотивів і символічних доміант. Кульмінаційними аспектами стали образ вогню з вітваря, який символізував самого Христа, та свічка Божого Слова, запалена «на пів Церкви». Петро Скарга був порівняний також зі Златоустом, що сприяло виникненню нової авторської асоціації – Петро Златоуст, яка в художньому плані претендувала на новаторство.

Особливу увагу проповідника було звернено на духовний сан померлого, який, прийнявши чернечий постриг, відзначався чистотою і цнотливістю, що спонукало до його порівняння з ангелами. Разом із тим, вогонь символізував повноту його життя, тому що «Poki ognia w ciebie, poty dusza w nim» [3, с. 5]. Як вогонь несе людям тепло і достаток, так і голос проповідника здатен оживляти і обдаровувати найсуттєвішим – щоденним хлібом.

Другу частину проповіді можна вважати розширеною біограмою, оскільки на прикладі життєвих етапів Петра Скарги та його заслуг перед вітчизною було змальовано ідеал полеміста-борця.

Завершальним акордом похоронної проповіді Фабіяна Бірковського був лемент за втраченим сином вітчизни, незрівняним оратором і ревним духівником: «Nierychło takiego kaznodzieję Polska nasza obaczy / który serca ludzkie trzymał w ręku swych / i obracał nimi kędy chciał / przez dziwną a jemu tylko daną wymowę» [3, с. 17].

Отже, на прикладі похоронних енконімії Фабіяна Бірковського та інших проповідників XVII століття можна визначити основні тенденції розвитку барокової гомілетики загалом та похоронного польськокомовного проповідництва зокрібно. Цей особливий вид полеміки кристалізувався роками, оскільки проходив довгий шлях від усного до остаточного друкованого варіанту. Згідно з класичною схемою гомілетичного викладу, він умовно поділявся на присвяту меценатам і духовному верховенству, вступу частину, сюжетну біографічну канву, кульмінаційний полемічний заклик і завершальне доксологічне звернення до Бога. Обрамленням твору слугувала цитата з Біблії, концептично обіграна за рахунок сакралій. Додатковою структурною ланкою могло бути теж завершальне звернення до читачів із благанням про навернення і закликом до наслідування покійника.

Емоційний чинник проповіді залежав від її нарративного напруження та авторської індивідуалізації. Окрім вознесеного тону прославлення, застосовувалися елементи жалю, похвали, подиву тощо. Концептична структура дозволяла значно скоротити час проповіді, оскільки в межах антитетичної структури стислий виклад відзначався різноманіттям і виразністю. Біогра-

фічний чинник теж був покликаний збуджувати емоції, зворушувати і повчати. Незаперечною залишалася визначальна роль *mimesis* у творенні полемічного клімату та риторичної насиченості, оскільки засада інтертекстуальності дозволяла поєднувати величне з побутовим, а поетичне з прозовим.

Світ похоронних енкомімії, написаних польською мовою і присвячених полемічній тематиці, був віддзеркаленням усієї полемічної літератури епохи бароко, яка пропагувала «єдність непоєднуваного» і наближала небесне до земних реалій. У цьому світлі похоронні полемічні енкомімії XVII століття заслуговують на подальші наукові дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Олійник Л. В. Проповідницька творчість Кирила Транквіліона-Ставровецького : у пошуках жанрової моделі / Любов Олійник // Наукові записки. Серія : Літературознавство / [За ред. проф. М. Ткачука]. – Тернопіль : ТНПУ, 2008. Вип. 24. – С. 69–81.
2. Сухарєва С. Жанрова своєрідність польськомовних похоронних проповідей XVII століття в Україні / Світлана Сухарєва // Актуальні проблеми слов'янської філології. – № 26. – Частина 1. – Бердянськ, 2012. – С. 88–95.
3. Birkowski F. Na pogrzebie wielebnego ojca x. Piotra Skargi Theologa Societatis Jesu, Wielkiego Kaznodzieję na Dworze Najaśniejszego i niezwycięzonego Monarchy Zygmunta III / Fabian Birkowski. – Kraków : Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka, 1615. – 34 s.
4. Brückner A. Dzieje kultury polskiej. – Tom II. Polska u szczytu potęgi / Aleksander Brückner. – Kraków : Krakowska Spółka Wydawnicza, 1930. – 663 s. – S. 336–351.
5. Czuba H. Ukraińska proza kaznodziejska w drugiej połowie XVI wieku / Hanna Czuba // Gatunki mowy i ich ewolucja. – T. 1 : Mowy piękno wielorakie / red. D. Ostaszewskiej. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2000. – S. 257–264.
6. Kortyski W. Widok potyczki wygranej, zawodu dopędzonego, wiary dotrzymanej od przewielebnego w Christusie Jego Mości Ojca Meletiusa Smotryckiego Archiepiskopa Hierapolitańskiego Archimandryty Dermańskiego, na jegoż pogrzebie / Wojciech Kortyski. – Wilno : Typografia Akademii Towarzystwa Jezusowego, 1634. – S. A–S2.
7. Mijakowski J. Kokosz Panom Krakowianom w kazaniu za kołędę dana / Jacek Mijakowski ; [oprac. R. Mazurkiewicz]. – Biblioteka Dawnej Literatury Popularnej i Okolicznościowej. – T. 3. – Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2008. – 124 [1] s.
8. Platt D. Kazania pogrzebowe z przełomu XVI i XVII wieku. Z dziejów prozy staropolskiej / Dobrosława Platt. – Wrocław – Warszawa – Kraków : Ossolineum, 1992. – 185 s.
9. Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobniejszemi pracami, o różnych rzeczach wszelakim stanom należących / Piotr Skarga. – Kraków : Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka, 1610. – 779 s.
10. Smotrzycki M. Kazanie na znamienity pogrzeb Leontego Karpowicza, nominata episkopa włodzimierskiego i brzeskiego przez Melecjusza Smotrzyckiego odprawowane w Wilnie 2 XI 1620 / Melecjusz Smotrzycki. – Wilno : Drukarnia Bractwa Świętego Ducha, 1620. – 28 s.